

SZEMLE

**SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG HATÁRÁN:
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉNEK
ÚJ SZINTÉZISE FELÉ¹**

Madas Edit alapvető monográfiája a kora középkori magyarországi prédikációirodalom minden egyes szövegére kiterjeszkedő, s azokkal filológiai műveletek irtatlan mennyiségét elvégző, mind a perspektivikus összefüggéseket szem előtt tartó, mind adat- és szövegközeli, kiváló munka. Megközelítését a medievisztika munkamódszereinek rendkívül alapos ismerete és alkalmazása, egész sor tudományszak (irodalom-, nyelv-, művelődés-, egyház-, vallás-, liturgiátörténet) tanulságainak nyomon követése, ugyanakkor friss szellemű módszertani újító kedv jellemzi. Dolgozatának felépítése átgondolt, koherens és áttekinthető, megfigyeléseit jó érzékkel, változatos módszerekkel teszi szemléletessé (táblázatok, sztemmák, a párhuzamos szövegközlés tipográfiai lehetőségeinek jó alkalmazása). Együttesen meglévő kiterjedt forrásismerete és a nemzetközi szakirodalomban való magától értetődő naprakészsége nehéz feladat elé állítja a recenzenst. Annál inkább így van ez, mert Madas Editnek a könyv tárgyát képező szövegekről, szövegcsoportokról írt korábbi munkáit is (néhányikat közlő, szerkesztőként) ismerve személyes tapasztalatból számolhatok be engesztelhetetlen igényességéről: korábbi előtanulmányai, tanulmányszövegei igen sok változáson mentek át, amíg e szintézisbe kerülve megtalálták helyüket; adatait, elemzéseit szüntelenül pontosította, a rájuk épülő felismeréseit olykor alapjaikban módosította, a még nem kellően tartós teherbírású szerkezeteken könyörtelen átalakításokat végzett mindaddig, amíg bárki másnál felkészültebb és erőt próbálóbb kritikusanak: önmagának megfelelő összegzést sikerült kialakítania. A következőkben többnyire csak munkája értékeinek elismerésére, a legfontosabb felismerések számbavételére lesz mód, erre is csupán részlegesen. Itt-ott néhány észrevétellel erősítem az általa elmondottakat, vitába szállni vele pedig gyakorlatilag sehol sem lesz okom.

A könyv négy fejezete együttesen a magyarországi prédikációtörténet teljes körű ismertetését nyújtja a 14. század elejéig. Az első három fejezet egy-egy forrást tárgyal, a negyedikben két kódex prédikációtörténeti vonatkozásai kerülnek sorra. A megtárgyalt szövegek között egyetlen magyar nyelvű van: a Pray-kódex halotti beszéde. A monográfia alapjául szolgáló, „*Coepit verbum Dei disseminari in Ungaria*”: *Prédikációirodalom a középkori Magyarországon* címmel 2000-ben lezárt és nagy sikerrel megvédett aka-

¹ MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 25), 256 l.

démiai doktori értekezés még tartalmazott egy ötödik fejezetet is, amely egy jellegzetes és számszerűleg is jelentős tematikai csoport, a Szent Lászlóról szóló prédikációk hosszszerszétén követte a további változásokat, a 13. század végétől egészen a 16. századig jutva el, egyaránt érintve latin és magyar nyelvű prédikációkat. A monográfiából ez a fejezet elmaradt, a szerző a Szent László-prédikációk különálló publikálására és elemzésére készül. A disszertáció negyedik fejezete viszont csak a *Pécsi egyetemi beszédekkel* foglalkozott, most ez – egy 1993. évi ItK-publikáció alapján – kiegészült a *Gyulafehérvári Sorok* kódexében található prédikációk bemutatásával. Mielőtt az egyes fejezeteken magam is végighaladnék, célszerűnek látszik a különböző részek néhány általános érvényű, történetet együttesen kirajzoló megállapítását összegezve bemutatni.

Jól ismert problémaköre a középkori prédikációirodalom kutatásának az a megközelítés, amely prédikációs műfajok egymásra rétegződő történetének elbeszéléseként kívánja leírni a prédikáció történetét. Közkeletű a narráció, amely szerint a 13. században a viharos gyorsasággal terjedő thematikus, skolasztikus sermo váltja fel a homíliát, amely azonban nem vész ki a gyakorlatból, mert ezt az „antiquus modus praedicandi”-t egyszerű közönség tanítására továbbra is alkalmasnak tartják.² A két prédikációs válfaj elhatárolása a modern kutatásban számos terminológiai nehézségnek is a forrása. Madas is jelzi, hogy manapság a medievisták többsége típus szerinti különbséget jelöl a terminológiai megkülönböztetéssel: a homília egy bibliai szakasz (perikópa) versről versre való magyarázatát, a sermo az egyetlen bibliai versre vagy egy adott témára épülő beszédet jelenti (19). Aligha szabatos elkülönítés ez: az egyszerű homília–sermo megkülönböztetéssel azért nem élhetünk, mert – amint Madas is bemutatja – a két terminus a 12. század közepéig szinonimaként használatos, mindkettő katekétikus, exegétikus vagy akár exhortatív tartalmú prédikációt is jelölhet. Az „egyetemi sermo” vagy a „skolasztikus sermo” elnevezéseket H. Leith Spencer azért nem tartja megfelelőnek, mert véleménye szerint kultúrpolitógiailag nem adnak pontos leírást, hiszen az irodalmi jelenség szélesebb körbe hatolt be és fejtett ki hatást, mint amekkora körre a szintagmák meghatározó tagjában megjelölt tudományos-pedagógiai intézmény illetőleg filozófiai rendszer kiterjedtek. Spencer az „új prédikációs mód” megjelölést körvonalazatlansága, egzaktsággal összeegyeztethetlensége miatt nem tartja alkalmazhatónak. Végül a „modern” és az „ősi prédikációs módszer” terminusok használatánál állapodik meg,³ Thomas Walleys fenti „antiquus”-ával ugyan összhangban, ám aligha háritva el a „modern” jelzőnek az „új” jelzővel azonos problémáját. Madas Edit sokkal megnyugtatóbb megoldást választ, mint az oxfordi tudós. Kifejti, hogy ugyan a 13. századtól hódító prédikációs módot általában „skolasztikus sermó”-nak nevezik, de ez a jelző csak megszorítással alkalmazható azért is, mert voltaképpen egyáltalán nincs itt szó filozófiai értelemben vett skolasz-

² KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 57. Thomas Walleyst idézi: TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 42.

³ H. Leith SPENCER, *English Preaching in the Late Middle Ages*, Oxford etc., Clarendon Press, 1993, 228–268.

tikáról. A skolasztikus módszer fontos tartozéka a dialektikus érvelés, az egymással szemben álló nézetek ütköztetése, ami a sermókból teljességgel hiányzik; az érveket a sermókban a Bibliára és a nagy egyházi tekintélyekre való hivatkozás helyettesíti, a tőlük vett idézeteket exemplumok és legendarészletek egészítik ki; a prédikáció a már kiérlelt, kétségbevonhatatlan hitigazságot hirdeti, nem pedig az igazság feltárására tesz kísérletet és azért szavatol (129–130). Az értekezés ezért leggyakrabban a „themátikus sermo” megjelölést alkalmazza, amelynél pontosabb és egyben az irodalmi sajátosságokra erőteljesebben utaló aligha volna található. Pontosítja Madas a közkeletű megállapításokat azzal is, hogy felhívja rá a figyelmet: a homíliával nemcsak mint az irodalomszociológiai rétegzettséget kifejező prédikációs vonulattal (az egyszerű nép számára alkalmas formával) kell számolnunk a 13. századot követően is. És egyáltalában: nem csak mint prédikációs móddal. A pasztorációs célú prédikációgyűjtemények mellett ugyanis az éjszakai zsoltosma szövegeihez kapcsolódó szentírás-magyarázó szövegekből a 6. századtól kezdve liturgikus célra használható gyűjteményeket is összeállítottak (19). A liturgikus, ill. részben breviáriumi használatú szövegek tartalma is és megnevezése is homília maradt a prédikációs változásokat követően is.

A következő jelentős terminológiai és módszertani változásnak, az Erasmus által népszerűvé tett concio-típusú prédikációnak a tárgyalására természetesen a monográfia kronológiai keretein belül sem szükség, sem lehetőség nincs, sőt azzal sem kell itt számot vetni, hogy az újabb nemzetközi szakirodalom a közvetlenül a reformációt megelőző átmeneti időszak prédikációs jellegzetességeinek leírásához új terminust kezdett alkalmazni. A klasszikus retorika felélesztésének hatását mutató, orációknak nevezett prédikációra gondolok, amely jelentős szerepet kapott John W. O’Malley, John M. McManamon, Marianne G. Briscoe tanulmányaiban.⁴ Madas Edit e problémákkal a monográfiát megelőző disszertációjában sem foglalkozott külön gondolatmenetben, s nyilván a még a 16. századba is jól belenyúló középkori Szent László-prédikációk publikálásakor lesz majd érdemes visszatérni e kérdéskör megítélésére.

1. Szent Gellért homiliáriumának epilógusára 1982-ben bukkant rá a karlsruhei Badeni Tartományi Könyvtár egy 14. századi legendáriumban Felix Heinzer. A szöveg egy Gellért-*vitát* (egy feltehetőleg 13. századi sermo rímes divisióit) és egy rövid Gellért-idézetet, egy Credo-értelmezést követ a kódexben. Az utóbbi Madas feltételezése szerint (17) az elveszett homiliárium kezdete lehetett, egy olyan homiliagyűjteményé, amely a Hiszekegy az evangélium és az epistola magyarázatát követően a nagyobb templomokban is szokásos, a kisebbekben pedig kizárólagos fejtegetésének megfelelően nyithatta a gyűjteményt. A legendárium 13. század végi összeállítója értékes kritikátörténeti megjegyzést is tesz Gellért gyűjteményének mind műfajára („omelias et sermones”), mind tartalmára („de incarnatione Domini et de Beata Virgine”), mind szerkesztésmódjára és stílusára („novo quodam modo more peroptimo compilavit”). Mint Madas bemutatja, a 12. század közepéig a homília és a sermo szavak szinonimák, a 12. század végétől az új típusú prédikáció vagy prédikációvázlat neve viszont kizárólag sermo.

⁴ Lásd erről KECSKEMÉTI, *i. m.*, 58–64, 67.

A 13. századi műfaji megjegyzést tehát úgy értelmezhetjük, hogy Gellért 11. századi gyűjteményében gyakorlatilag azonos értelemben, váltakozva fordulhatott elő mindkét terminus, s ez a 13. században már nem volt magától értetődő (20). Mivel Gellért homiliáriuma az egész egyházi év fontosabb ünnepeire tartalmazott szövegeket (az egyes vasárnapok valószínűleg nem kaptak önálló homiliát, a *sermones dominicales* típusú gyűjtemények csak a 13. századtól váltak általánossá), a két kiemelt tematikai csoport a prédikációk nagyobb nyomatekű szövegcsoportjaira vonatkozhat. Az epilógus szövegéből viszonylagos biztonsággal lehet állást foglalni a datálás kérdésében (1030–1038 között), a prédikációk exegetikus jellegéről és a prédikációs segédkönyv feltehető közönségéről és funkciójáról (23–24). Feltehető, hogy a homiliárium egy példánya elérhető volt Velencében is 1506 körül, amikor Antonino Verle kiadta Petrus de Natalibus egy rövid Gellért-vitát is tartalmazó, 1369–72 között összeállított *Catalogus sanctorum*át (24–25). Tartalmaz két – tartalmilag és stílusában is hitelesnek elfogadható – Gellért-idézetet a *Legenda aurea* (27–31). Jacobus de Voragine Mária-sermói között és a 13. századtól kezdve népszerű *Pharetra* c. prédikációs segédkönyvben szintén megőrződtek Gellértnek tulajdonított citátumok, Johannes de Turrecremata 1437-ben idézte (32–38). A Gellért-legendák is hordoznak homiletikai vonatkozásokat. A 14. századi nagyobb legenda három utalása Gellért egy-egy „super verbo” tartott prédikációjára bizonyára a 14. századi hagiográfus saját kora gyakorlatának felel meg (41), amint azt egyébként már Tarnai Andor is gondolta.⁵

2. A magyarországi prédikációtörténet első teljes prédikációi Hartvik püspök szerkesztésében, a többféle liturgikus könyv, egy ordinarius, egy pontificale és egy rituale elemeit keverő, a benne olvasható liturgikus játékokról (*Tractus stellae*, *Quem queritis* stb.) elhíresült, ma Zágrábban található *Agenda pontificalis*ban maradtak fenn a 11–12. század fordulójáról. A kódex körüli szakirodalmi álláspontokat mérlegelve Madas világossá teszi, hogy a győri proveniencia, Hartviknak a győri püspökkel való azonosítása csupán egy megfontolandó hipotézis, de csak hasonlóan koherens más összefüggésszerrel volna felváltható (54). A kódex zágrábi használata viszont a 12. század elejétől bizonyítható. A pontificaléban található kidolgozott *ad populum* sermók nagycsütörtökhöz kapcsolódnak: a) admonitio a visszafogadott penitensekhez: egyszerű, eszköztelen beszéd; b) a krizmaszentelés elején lejegyzett sermo generalis: ez egyes részeiben az Eucharisztia-tan első kimerítő értekezésére, Paschasius Radbertus (790 k.–860 k.) *De corpore et sanguine Domini*jére, egy (9. századi?) beauvais-i pontificaléból ismert krizmaszentelési beszédre és Amalarius (775 k.–850 k.) *Liber officialis* c. szertartásánára támaszkodik; c) egy, a katolikus hitről mint a legnagyobb erényről szóló sermo; d) a lábmosás szimbolikus értelmét kifejtő, egy vatikáni sermonariumból már ismert Pseudo-Ágoston-beszéd. A püspök népnyelvű prédikálásához segítséget nyújtó négy beszéd közül három feltehetőleg az *Agenda pontificalis* mintapéldánya, sőt talán egyenesen a ma is meglévő szerkesztés számára készült (74).

⁵ TARNAI, i. m., 21.

3. A Pray-kódex *Halotti Beszéd és Könyörgése* és latin nyelvű temetési beszéde a műfaj európai történetében is egyedülálló szövegegyüttes. A magyar nyelvű prédikációs irodalom egyetlen olyan emléke, amelyet többé-kevésbé az elhangzásának megfelelő formában jegyeztek le. A következő századokból csak latin sermókat kísérő magyar glosszák ismeretesek, a 16. századi kódexek magyar prédikációi pedig már a tisztán írott műfajjá és magánolvasmánnyá való fejlődés útjának állomásai. A magyar sermóval együtt fennmaradt latin előkép klerikusok, a magyar változat laikus hívek számára készült. A hívő sírjánál elmondható nemzeti nyelvű sermo-mintára példát ebben a korban e szövegen kívül csak német nyelvterületen találunk; Magyarországon a temetési beszéd gyakorlata feltehetőleg német befolyásra honosodott meg. A szövegek egyfajta állandósulását jelzi, hogy – teljesen szokatlan módon – egy szerkönyvben kaptak helyet. A 13. századi latin nyelvű koldulórendi sermonariumokban azután – mint Európában mindent – Magyarországon is megjelentek a skolasztikus sermo-minták a temetési beszéd műfajában is (83–84).

A Pray-kódex szövegegyüttesének tárgyalását Madas Edit a magyar és a latin szöveg összevetésével kezdi. Mivel azonos nyelvű szövegek összevetése relevánsabb eredményt hozhat, módszertanilag igen érdekes eljárással nemcsak a *Halotti Beszéd* és latin mintája magyarra fordított szövegét veti össze egymással, hanem a latin minta eredeti szövegét is a *Halotti Beszéd* saját maga készítette latin fordításával. A *Halotti Beszéd* könyörgésre való felszólításának legközelebbi párhuzamát a Hartvik-féle *Agenda pontificalis* abszolútiójában találja meg.

A következő terjedelmes részben a középkori európai halotti beszéd történetének tanulságait vonja be a vizsgálatba. Az ókeresztény egyházatyák halotti beszédeit ez alkalommal teljességgel mellőzi (119–120), s csupán érinti azt a rendkívül érdekes – nem műfaji, hanem műfajtipológiai – párhuzamot is, amelyre Vizkelety András hívta fel a figyelmet az *Exhortatio ad plebem christianam* c. 9. századi latin és ófelnémet szövegegyüttesben.⁶ Madas a történetet a 10–11. századi történeti forrásokkal kezdi, amelyekben először bukkannak fel temetési beszéd tartásával kapcsolatos gyér adatok, csak magas rangú méltóságok temetésével kapcsolatban. A 12. századból fennmaradt néhány sermo-minta a szokás lassú terjedésére utal. A 13. századtól – főleg a koldulórendeknek köszönhetően – a közrendű halottak fölött is gyakoribbá vált, a beszédminták száma ugrásszerűen növekedett.

A latin nyelvű források közül a legrégebbi 973-ra vonatkozik. Ekkor hunyt el Szt. Ulrich augsburgi püspök, akinek temetésén, a gyászmise és a templomi sírbatétel között egy püspöktársa, Wolfgang von Regensburg prédikált, beszédének tartalmát (a *Halotti Beszéd* és a latin *Sermo* tartalmára is nagyon jellemző imádságra való buzdítást) hagiográfiai forrás foglalja össze (104). A következő adat Anno kölni érsek temetési beszéde barátja, Herimannus prior fölött 1075-ben (105). Az 1139-ben meghalt Otto bambergi püspök fölött két gyászbeszéd is elhangozhatott: egy latin nyelvű a mise kere-

⁶ VIZKELETY András, *Adalék a Halotti Beszéd műfajtörténetéhez = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE, 1997 (Adattár, 35), 655–660.

tében a klerikusoknak, egy népnyelvű a mise után a híveknek. Imbrico würzburgi püspök gondolatmenetét a bambergi püspök két életrajzírója is rögzítette; nagyon érdekes, hogy a laikusoknak szóló beszéd Jeremiás próféta szavait („Lombos, szép formás gyümölcsű olajfa nevet adott néked az Úr”, Jer. 11,16) szabta a halott személyére (105–108). A temetési beszédek legkorábbi sermo-mintája az angol vagy dél-német származású, legtermékenyebb éveiben Regensburgban működő Honorius Augustodunensis (1080 k.–1137 k.) *Speculum ecclesiae* c. prédikációgyűjteményében maradt fenn a 12. század elejéről. A – mondanivalónak biblikus tónust adó, de a gondolatmenettel kapcsolatban nem álló – bibliai citátummal (Jel 13,14) kezdődő, bonyolult, rideg és túl általános szöveg világi méltóságok temetésére szánt beszédek mintájaként és épületes olvasmányként lehetett használatos (108–110).

Írásba foglalt népnyelvű temetési sermo-mintákkal a 12. században csak német nyelvterületen találkozunk. Feltehetően itt terjedt el először a temetési beszéd általánosabb gyakorlata. A legkorábbi emlékek az ugyancsak *Speculum ecclesiae* címmel ismertté vált középfelnémet prédikációgyűjteményben maradtak fenn. A nyugat-bajor–kelet-sváb határterületre lokalizált, a 12. század utolsó negyedére datált kódex egy évtizedekkel korábbi, elveszett eredeti másolata (110–113). Két rövid temetési beszédet tartalmaz. Két további 12. századi német nyelvű temetési beszéd egy 15. századi kódexből ismeretes; az első Honorius sermója első felének fordítása a kezdő citátummal együtt, és ugyanez a forrása a második beszéd második felének (113–114). További példák a 12. század végére–13. század elejére datálható *sermo de mortuis* a 14. századi kéziratban fennmaradt *Weingartner Predigten* sermói között; a 13. századi *St. Pauler Predigten* hosszú és emelkedett hangú temetési beszéde. Ebben a korban lejegyzett nemzeti nyelvű temetési beszédre Németországon kívül nem lehet bukkanni. E különállást a temetési beszéd tartásának viszonylagos gyakorisága és a német nyelvű írásbeliség fejlettsége magyarázhatja (115).

Következzék itt egy rövid kitérő a történeti források és feldolgozások természetéről, az adatok hagyományozódásának buktatóiról. Magam még kevés idővel ezelőtt is jelentőséget tulajdonítottam annak az adatnak, amely azt bizonyítja, hogy a német irodalomtörténeti hagyomány a 17. század végén határozott évszámmal kívánta és tudta megjeleníteni a halotti beszéd németországi történetének kezdőpontját. A lipcsei egyetemen 1670-ben *De laudationibus funebribus veterum* hangzott el „schediasma historicum”,⁷ amely az antik és korai keresztény halotti beszédek regisztrálása után azzal folytatódott, hogy „Crantzius Metropol. lib. IX. cap. 28. Anno d. 1248. Germanos funebres laudationes accepisse refert.” A hivatkozás Albert Krantz (1448–1517) *Metropolis, sive historiae ecclesiasticae Saxoniae libri XII* c. művére utal, s azzal kecsegtet, hogy ha az utóbbi mű adott helyének okleveles vagy krónikás forrása is tisztázható, a prédikációs műfajra vonatkozó irodalomtörténeti reflexió egy igen korai példánya ragadható meg. Krantz művének megadott helyén ugyan nem 1248-as, hanem 1346. évi eseményről van szó, a

⁷ Jo. Fridericus MAYER, *De laudationibus funebribus veterum, schediasma historicum*, respondente Daniele LINDENERO, Lipsiae, 1670.

17. század végén leírt téves dátum azonban szóra alig érdemes elírás az ott olvasható szöveg egyéb problémáihoz képest. A 39. mindeni püspök halálával kapcsolatban ezeket olvashatjuk: „Ludovicus autem pontifex ecclesiam suam Mindensem per annos 22 gubernans, anno Christi 46 emigravit ex hoc seculo, apud monasterium in Vualfrode, terrae Luneburgensis, quo eum loco extrema infirmitas apprehenderat. Nam ibi plerunque velut in prima ditione commanebat. Exutus autem corpore spiritus, rediit, ut confiditur, ad Dominum qui dedit illum. Tumulatum est corpus in eo monasterio, solennibus de more illustrium peractis exequiis. Sed ea res aetate nostra magis inclarescit, ut ad imitationem Itolorum incipiant funerales orationes habere de laudibus mortui, usque ad recordationem totius generis et omnis antiquitatis: quae necdum res tum inolevit. Influxit autem provinciis cum bonis literis, quae nobis provenerant de multiplicatione sepulcorum ante codicum, per ministerium impressorum. Iam enim passim habentur veterum scripta, quae olim apud rarissimos tenebantur inclusa, et vix coniunctissimis fiebant ad usum communia.”⁸ Látható, hogy a 15–16. század fordulóján működött történész nem a 14. századi időponthoz kötötte a halotti dicséret németországi megjelenését, hanem saját korával kapcsolatban fogalmazott meg az épp tárgyalt eseményekhez sem okleveles, sem krónikás előzményekkel nem köthető, inkább saját kora technológiai újítását ünneplő, önálló kommentárt. Lehetséges, hogy a 17. századi disszerens idézett szövegében sem időpont-meghatározásként, hanem mintegy a jelzet pontosításaként kell értelmeznünk az „Anno d. 1248.” megjelölést. Ekként eljárva az utalás értelme csupán annyi, hogy a németek külső hatásra fogadták be a halotti laudációt, amelynek Krantz egyértelműen itáliai eredetéről tud. A középkori halotti prédikációval kapcsolatban az adatnak sajnos semmiféle értéke nincs, minthogy a „funerales orationes ... de laudibus mortui”, ill. „funebres laudationes” szavak jelöltje eleve szűkebb körű, mint a temetési beszéd általában. Krantz kortársként, szemtanúként adott viszont hiteles beszámolót a genus demonstrativum prédikációkban való befolyásának növekedéséről, amely folyamat a legújabb európai kutatások szerint egyértelműen a 14. század végén Itáliában bontakozott ki, és hatolt be a 15. század végére Németországba is.⁹

A 12. század utolsó harmadában feljegyzett magyar nyelvű temetési beszéd arra utal, hogy a temetési prédikáció Magyarországon is gyakoribb lehetett, másrészt a magyar sermo-minta állandósulására is felhívja a figyelmet (115). Erre utal az a tény is, hogy feljegyzésére nem egy prédikációgyűjteményben került sor, hanem egy sacramentariumba, a mise imádságait tartalmazó, az egész egyházi évet átfogó papi szerkönyv misén kívüli szertartásokat is felölelő főszövegébe iktatták. Madas Edit értekezésének e pontján összegzi a Pray-kódex kutatásának ma érvényes eredményeit. A kódexben a monasztikus és a kanonoki liturgia elemei keverednek, ami azzal magyarázható, hogy egy székesegyházi használatra készült mintapéldányt szerkesztett át az összeállító bencés használatra. A törzsszöveg 1195 körülre datálható, másolásának színhelye az északmagyarországi (ma szlovákiai) jánosi bencés monostor volt. Elveszett mintapéldánya a

⁸ Albertus CRANTIUS, *Ecclesiastica Historia, sive Metropolis, nunc primum in lucem edita*, Basiliae, Oporinus, 1568, 287 (lib. IX, cap. 28).

⁹ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 60.

váci székesegyház számára készült a 12. század közepe táján egy 11. századi rajnai-frank–délnémet sacramentarium alapján. Mind a latin, mind a magyar temetési beszéd már a váci mintapéldányban is szerepelhetett (116).

A beszéd elhangzására a gyászmisé és a sírba tételt követően került sor. A liturgiának ezen a helyén kezdetben csak egy imádságra buzdító exhortatio, a kötött szövegű *Könyörgés* hangozhatott el. Ezt előzhette meg esetenként az általánosabb tartalmú sermo, amely egy elmélkedő részből és egy imádságra való kötetlen felszólításból állt (119). A latin és magyar beszéd azért kerülhetett feljegyzésre és átmásolásra, mert elmondásukra/felolvasásukra viszonylag gyakran sor kerülhetett (119). Érdekességképpen említem meg, hogy a Pray-kódex *Halotti Beszéd*ének liturgiai helyével kapcsolatos egyes problémák szemléltetésére még jóval későbbi rituálék is alkalmasak. Az első olyan magyarországi katolikus szertartáskönyv, amely egyes kérdéseket, válaszokat, intéseket már magyarul is tartalmaz, 1583-ban Nagyszombatban jelent meg nyomtatásban.¹⁰ A Telegdi Miklós irányításával készült munka az első olyan katolikus szertartáskönyvünk, amelyben már a tridentini intézkedéseknek is több nyoma mutatkozik.¹¹ Az *Agendarius* temetéssel foglalkozó fejezete, az *Ordo sepeliendi mortuos* (148–150) az anyanyelvi gyászbeszéd időbeli helyét „Sepulto corpore, vel priusquam illud in sepulchrum deferatur” szavakkal jelölte ki, amely vagylagosság a Madas Edit által feltárt forrásokra is jellemző. A gyászbeszédet bevezető mondat a nyomtatványban („Parochus vel aliquis alius e numero cleri, poterit populum sequenti aut simili exhortatione alloqui”) mintha a *Halotti Beszéd* felhasználásának módjával kapcsolatos alapvető fontosságú kérdést („sequenti aut simili”) fogalmazná újra. Az ezután közölt, latin című, de magyar szövegű *Exhortatio ad eos qui funeri intersunt* (150–157) azonban semmiféle rokonságot nem mutat 12. századi szövegünk gondolatmenetével.

Végző formáját, stilizáltságát a *Halotti Beszéd* az írásba foglaláskor nyerhette el. Ettől kezdve felhasználása jóval kötöttebb lehetett, mint a német sermonariumokban található sermo-mintáké (119). Használatának elterjedtségéről vagy kizárólagosságáról azonban adatok híján nem lehet nyilatkozni. Egy, a korábbi szakirodalomban felmerült, ezt a kizárólagosságot érintő hipotézist mindenesetre Madas Edit határozottan cáfol (120–125). Horváth Jánosnak a Károly Róbert 1342. évi temetésén elhangzott prédikációt érintő hipotéziséről van szó.¹² Megelőzte ezt az időpontot a koldulórendi szerzetesek temetéseken való prédikálásának engedélyezése, amely 1317-ben kapott végleges kánonjogi megerősítést. A *Pécsi egyetemi beszédek* c. 13. századi domonkos prédikációgyűjteményben például hat *de mortuis* sermo olvasható. Ekkor tehát már Magyarországon sem lehetett általánosan érvényben a *Halotti Beszéd*-típusú sermo, amit Horváth János tanulmánya még Károly Róbert korában is megragadhatónak tartott. A Pray-kódex a 13. század közepétől Pozsonyban volt, feltehetően a káptalan birtokában és használatában. A 13–14. század fordulóján újabb temetési beszédet, ismeretlen francia szerző skolaszti-

¹⁰ RMK I, 204 – RMNy 528.

¹¹ RÁTH György, *Nyomtatott szertartáskönyveink a római rituále behozataláig*, MKsz, 1890, 163–191; Uő., *Egy magyar r. c. rituale a XVI. századból*, ItK, 1895, 65–81.

¹² HORVÁTH János, *A Halotti Beszéd történetéhez*, MNy, 1970, 421–429.

kus sermo-mintáját másolták bele. A temetési alkalomra kínálkozó mintaszövegek választéka tehát a 14. század közepére már sokkal szélesebb annál, mintsem hogy monolit irodalmi minta hatásával számolhatnánk. A Telegdi Csanádnak tulajdonított temetési beszéd ilyen leszűkítő értelmezése irodalomszociológiai szempontból is problémákat vet fel: ha a 14. században egy érsek egy uralkodó felett gyászbeszédet mondott, az bizonyosan nem nélkülözte a személyes elemeket, és nem is merülhetett ki három mondatban. Ráadásul a szövegben semmi sem jelzi, hogy itt az érsek gondolatainak, sőt sermójának idézéséről lenne szó. Teljesen egyetértek Madas Edit állásfoglalásával: nem egy évszázadok óta rögzült hazai formula, hanem általános keresztény gyakorlat a halállal üdvtörténeti távlatból szembenézni. Kicsi a valószínűsége, hogy a krónikaszerkesztmények érintett mondatai közvetlenül az érsektől származnának. A szemtanú krónikás e néhány bonyolult latin mondatban összegezhette a temetésen hallottakat, vagy maga kommentálta így a szomorú eseményt.

Erősítendő Madas Edit álláspontját, vagy még inkább Horváth János álláspontjának megalapozottságát gyengítendő idézek itt egy eddig figyelembe nem vett szövegpárhuzamot: „Minémü halhatatlanságban állatta vólt az Ur Isten, az ő képre teremtett embert, jól tudgyátok: mivel tudósoknak szóllok. Mellyből ha az Isten parancsolattyához való engedetlenség által, magát Adám, és minket, ki nem ejtett vólna: az épségnek állapottjában, sem meg nem hóltunk, sem el nem temettünk vólna: hanem el-jüvén, kinek kinek Istentül rendelt, e' földön minden fáradság, fájdalom, bú, bánat, és keserűség nélkül való gyönyörtüses életének vége, csak álom bocsáttatott vólna reánk, és abban az álomban, az Istennek dicsősséges országában, a' szent Angyalok által, lelkestül s' testes-tül el-vitettünk vólna. [...] De oh szomorú eset! mellyel nem csak halált; hanem porban való temettetést s' porrá változást-is, hoza reánk, Adám Atyánk, mint Istennek ama' sententiájából ki-tetszik: por vagy és porrá kell lenned”. Sietek nyomban hozzátenni, hogy a most idézett mondatokat Szatmárnémeti Mihály kolozsvári kálvinista lelkész írta le 1683 decemberében,¹³ és a Pray-kódex *Halotti Beszédéhez* nyilvánvalóan semmi köziük sincs. Az azonos tárgyú keresztény vallási szövegek nagymérvű tematikai és motívikus egyezésében nincs semmi meglepő, és úgy látszik, az egyezések ebben az esetben talán még számosabbak is, mint Telegdi Csanád állítólagos beszéde vonatkozásában. Én is azt gondolom, hogy a temetésen hallottaknak vagy csak nagyon áttételes tükröződés-ként vehetjük számba a krónikaszerkesztmények szövegét, amelyből egyáltalában nem következtethetünk a temetésen csakugyan elhangzott prédikáció egészének sem tartalmára, sem szerkezetére, vagy a 14. századi krónikást magát is elég felkészültnek tarthatjuk egy efféle keresztényi kommentár megszüvegzésére.

Nem oly határozottsággal, mint Horváth János tétele, egy helyütt Tarnai Andor egy állításának ereje is megkérdőjeleződik a dolgozatban (87). A *Halotti Beszéd* közönségének kérdéséről van szó, amelyről Tarnai azt feltételezte, hogy előkelőbb társadalmi hely-

¹³ RMK I, 1301.

zetüekből állhatott,¹⁴ míg Madas szerint a belőle feltételezhető alapismeretekkel „nem csak előkelő hívek rendelkeztek”. Madas megfontolásaiban sok igazság van, magam azonban Tarnai gondolatainak lényegét nem ebben az állításban, hanem a másodlagos szóbeliség feltehető tartalmának megítélésében és e másodlagos szóbeliség társadalmi kiterjedése mértékének mérlegelésében látom. Márpedig a másodlagos szóbeliség mérlegelésére eleve csak az írásbeliségbe átlépő szövegeknek határhelyzeteiben nyílik bármilyen lehetőségünk, ez az átlépés pedig szerintem is, a dolog természeténél fogva gyakrabban történt meg az – ahogyan Tarnai fogalmaz – „előnyös helyzetű, esetleg előkelő származású” hívek környezetében, a közöttük működő képzetesebb papok munkájának eredményeként.

4. A monográfia következő fejezete a 13–14. század fordulójának magyarországi koldulórendi prédikációival foglalkozik. Egy ismét nagyon élénken vitatott szöveg, az ún. *Pécsi egyetemi beszédek* kapcsán a prédikálási készség fejlesztésének középkori módszereit is felvázolja. A teológiai tanulmányok rendszerében a bibliai szövegolvasást kísérő magyarázatot (lectio) a homályos pontok megvitatása, a nyilvános disputatio követte, végül a tanultakról való számadás egyik kötelező és épületes módja, az egyetemi prédikáció. A prédikáció tehát az oktatás szerves része lett, művelői a legkiválóbb magiszterek voltak. A Párizsban tanult III. Ince pápa szorgalmazására a IV. lateráni zsinat 1215-ben elrendelte, hogy a sokféle elfoglaltsággal túlterhelt, esetleg fogyatékos felkészültségű püspökök mellé rendelt alkalmas, munkabíró és jó szavú férfiak végezzék nagy gonddal a prédikáció szent feladatát. A megfelelő személyek többsége végül nem a világi papok közül került ki, hanem a prédikálási engedélyért ekkortájt kilincselő, szerveződében lévő két koldulórend tagjai közül (127–128). A 13. század harmincas éveitől mindkét koldulórend teológiai stúdiumainak központja a párizsi egyetem lett, az új prédikációs stílus gyors és általános elterjedése főként nekik köszönhető. Elsősorban a prédikáció szerkezete és a szövegelemzés technikája változott meg (thema, prothema, divisiók és subdivisiók dilatációja). Megszerkesztését számos különféle segédkönyv-típus mozditja elő, a kevésbé képzett prédikátor pedig sermo-mintákra támaszkodhat (130–131). Az új prédikációtípust Magyarországon is a domonkosok és a ferencesek honosították meg. Az *Ómagyar Mária-síralmat* is a 13. század harmadik negyedében működő itáliai domonkosok sermói közé jegyezte le 1300 körül egy magyar domonkos szerzetes, a kódex rendszeres használatát a sermók magyar glosszái bizonyítják. A *Gyulafehérvári Sorok* magyar rimes divisiói a 14. század elején pasztorációs céllal összeállított kódexben a 13. század közepén–második felében élt párizsi ferences magiszterek sermóit kísérik. A magyar domonkos studium generale számára szerkeszthették a 14. század elején azt a sermonariumot, amely egy Aldobrandinus a Cavalcantibusnak tulajdonított sermociklus mellett a magyar szentek ünnepeire írt beszédvázlatokat is tartalmaz (ÖNB). A hazai rendi főiskolán eredeti modell-sermo-gyűjteményeket is írtak (131–132).

¹⁴ TARNAI Andor, *A Halotti Beszéd retorikája = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai: Új Sorozat, 3), 39–49.

Franciaországban elsajátított ismeretek birtokában, talán a budai Szent Miklós kolostor könyvtárában dolgozott az a domonkos teológus, aki a *Pécsi egyetemi beszédek* címmel számon tartott egyetlen eredeti domonkos prédikációgyűjteményünket, egy *de sanctis* ciklust készítette a 13. század végén. A Münchenben őrzött kézirat első része Nicolaus de Lyra (†1349) vasárnapi evangéliumi posztilláit tartalmazza, ez a kódexben feltehetőleg az eredeti sermonarium elveszett vasárnapi részét helyettesíti. A második rész, 199 sermo egy teljes sanctorale, néhány alkalmi beszéddel kiegészítve. A kézirat a 14–15. század fordulójára datálható, helyesírása alapján német nyelvterületre lokalizálható; a pécsi studium generaléra vonatkozó bejegyzés a második rész elején a sermók írásánál valamivel későbbi. Az eredeti corpus 13. század végére való datálása a citátumokból következik: a legkésőbbi szent az 1253-ban szentté avatott domonkos Veronai Péter mártír, a legkésőbbi idézett auktoritás IV. Ince (†1254), Aquinói Szent Tamás (†1274) teljességgel hiányzik, az Arisztotelész-idézetek a Guillelmus de Moerbeke 1260-tól terjedő görög–latin fordítását megelőző arab–latin verziókból származnak. Feltehető, hogy a sermonarium a budai kolostorban készült, ahol 1304-ben alapították meg hivatalosan is a magyar rendtartomány studium generaléját. A pécsi studium generale említése talán a kötet egyik használójával kapcsolatos. A tartalmas, magas színvonalú skolasztikus sermo-vázlatok prédikátori hivatásra készülő domonkos szerzetesnövendékek számára készültek, nagyon sok bennük a hivatásra vonatkozó reflexió. Ezzel kapcsolatban Madas Edit a 93. sz., Szent Domonkos tiszteletére írt beszédet elemzi részletesen (137–142). A gyűjteményben a klasszikus antikvitásból származó idézetek száma feltűnően magas: 22 szerzőtől mintegy 280 citátum. Jacobus de Voragine a magyarországi domonkos szerzetesnek kor- és rendtársa volt, 1273-ban Pécsen is járt. Az 1270-es évek végén–1280-as évek elején írt egy teljes prédikációgyűjtemény-sorozatot. A *Sermones dominicales*-kötet most átvizsgált téli részében csak 12 antik hivatkozás található (146).

A beszédek további jellemzői: a szerző gyakori kontaktuskeresése a hallgatósággal (*dico* közbevetés 36 sermóban); 32 prothema közül 19 nem bibliai eredetű, s ez az úzus a 14. század előtt igen ritka; a kompilációs felhasználást segíti, hogy 16 sermo hivatkozik egy-egy másikra a gyűjteményből; a klasszikus idézetek megoszlása nem egyenletes, hanem az idézetek nagy része kb. egy tucat beszédben koncentrálódik; Szent Ágoston után Szent Bernát a legtöbbet idézett auktoritás (147–148). A kutatásnak 9 olyan sermót sikerült felfedeznie más kódexekben, amely a *Pécsi egyetemi beszédek*kel kapcsolatba hozható, s vagy a budai domonkos által összeállított eredeti corpushoz tartozott, vagy a két szerző ugyanazt a forrást használta. Közülük 7 ugyanabban a feltehetően domonkos eredetű, a 14. század elejére datálható, egy kész összeállítás folyamatos másolatának látszó heiligenkreuzi kódexben található. Itt 133 *de tempore* és *de sanctis* beszéd a legnagyobb összevisszaságban követi egymást. Két további érintett szöveg lelőhelye egy másik, a 14. század közepe táján másolt, domonkos heiligenkreuzi kódex (149–151). E kódexek datálása egyébként annak bizonyításához is további érveket szolgáltat, hogy a *Pécsi egyetemi beszédek* eredeti corpusa korábbi a pécsi egyetem alapításánál.

A 9 érintett szöveg közül 2 Szent László-beszéd azonos a *Pécsi egyetemi beszédek* között olvashatóval, ami azt jelzi, hogy ezek a gyűjteményből kiválva önállóan is terjedtek a magyar domonkos rendtartományban. Egy további Szent László-sermo eredeti corpushoz való tartozását gazdag klasszikus idézetanyaga és Gaufredus *Poetriájának* idézése bizonyítja, jelezve, hogy a corpus bővebb volt a müncheni másolatban rögzített-nél (152). Ennek a – későbbi közlésre félretett, itt csak vázlatosan ismertetett – prédikációnak feltűnő jegye a László-legenda által sugallhatott oroszlán-párhuzam, amely a thema-választást is meghatározta, majd az egész felépítés arra a tíz tulajdonságra épül, amelyben az oroszlán a jó fejedelemmel osztozik. A tulajdonságok Lászlóban való meglétének igazolását a sermo-minta szerzője a kidolgozóra bizza, a legenda alapján ez a munka könnyen elvégezhető. Egy Szent Imre-sermo corpusbeli eredetét egy *dico* közbevetés, stilisztikai sajátágok és a müncheni kézirat 141. sz. beszédének egy erre a beszédre illő tartalmi utalása bizonyítják (153–156). Az 5., Luca-napi beszédnek egy azonos forrás alapján készült változatát sikerült feltárni, ami arra utal, hogy beszéde vázlatát – ebben az esetben – a budai domonkos is készen vette át (157–170). A 4., Miklós-napi sermónak is megvan az azonos forráson alapuló párhuzama, ráadásul a mintapéldány kompilátora ugyanaz a személy, mint aki a Luca-napi sermók mintáját készítette (171–177). A *Pécsi egyetemi beszédek* két és a heiligenkreuzi egyik kódex egy Szent Tamás-beszéde közös forráson alapul (177–181). Az 51. sz. Szent Benedek-napi sermo és a másik heiligenkreuzi kódex sermója közös eredetiről készült, a gondolatmenet egymást kiegészítő részeit megőrző másolatok (181–191). A 11. sz. karácsonyi sermóhoz is előkerült egy, a mintapéldányhoz feltehetően közelebb álló, terjedelmesebb változat (191–195). A párhuzamok elemzése után a *Pécsi egyetemi beszédek* szerzőjének kompilátori tevékenysége először ragadható meg megfelelően. Ezekben az esetekben kész sermók alapján dolgozott, a beszédek szerkezetét nem változtatta meg, de a kötet egészének koncepciójához igazította azok tartalmát és belső arányait. A nem bibliai eredetű prothemákat készen vette át (196).

A felsorolt prédikációk egyikéhez kapcsolódva, egyetlen példával érzékeltetni szeretném, hogy a középkori prédikációirodalomban kidolgozott irodalmi eszközrendszer legfeljebb további módosulásokon megy át és gazdagodást könyvel el, de egészen a 18. század végéig elevenen működő marad. A barokk kori alkalmi magyar prédikációirodalom talán legnagyobb jelentőségű darabja, Hoffmann Pálnak a vezekényi négy Esterházy unokatestvért búcsúztató halotti prédikációja jól jelzi azokat a lehetőségeket, amelyek a *de sanctis* prédikáció új célokra megfelelő adaptálásából voltak nyerhetők egy leleményes prédikátor kezében. Az Esterházy Lászlót középpontba állító prédikáció mindvégig olyan panelek felhasználásával építkezik, amelyek a Szent László-beszédek szokásos építőelemei voltak. A kiemelkedő hős oroszlánhoz való hasonlítása további motívumokkal gazdagodik, hiszen a prédikáció emblematikus főszereplője az Esterházyak címerállata, a griff, amelynek oroszláni félteste a testi kiválóságot, míg sasi félteste a lelki erényeket jelképezi. A oroszláni kiválóság összetevői között itt is szerepel a természet és a testi

szépség.¹⁵ Pálffy Tamás azonos alkalomra készült orációjában pedig megvan a Ladislaus név etimológiája is, igaz, ez sokat egyszerűsödött a középkori szövegekhez képest, viszont jóval könnyebben érthetővé vált: 'laudis laus'.¹⁶

Madas Edit könyvének utolsó alfejezetében a *Gyulafehérvári Sorok* 14. század első negyedére datálható kódexének a nagyobb egyházi ünnepekre adott 56 beszédmintájáról van szó. E sermők több mint a felét sikerült azonosítani vagy legalábbis szövegparhuzamot találni hozzájuk, mégpedig legnagyobb részt a párizsi egyetem teológiai fakultása 13. századi ferences magisztereinek munkáiban.

Madas Edit monográfiája rendkívül eredményes kutatómunka nagyon tartalmas summarázata. Kíváncsnak tartanám, hogy a szerzőnő, tapasztalatai birtokában, de az előadás módján sokat könnyítve, valamint a személyesen nem kutatott szövegekről írott szakirodalmi eredményeket összegezve, írja meg a középkori magyarországi prédikációirodalmat (rettenetesen hiányzó) teljes, rendszeres történetét is. Sőt, lehetséges, hogy érdemes volna a magyar prédikációirodalom történetét egészen a 18. századig összegezni, ahogyan ez a magyarországi könyvkultúra történetével is, éppen Madas Edit részvételével, eredményesen megtörtént.¹⁷

Kecskeméti Gábor

VITETNEK ÍTÉLŐSZÉKRE...

AZ 1674-ES GÁLYARABPER JEGYZŐKÖNYVE

Kiadja S. Varga Katalin, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2002, 342 l. + 2 térkép.

S. Varga Katalin kötete az 1674-es gályarabper jegyzőkönyveinek kiadása mellett a felségsértés vádjával 1670–74 között a pozsonyi véstörvényszék elé idézett közel félezer evangélikus és református prédikátorról és tanítóról fellelhető adatokat is tartalmazza. A cím a tragikus eseménysorozathoz méltóan egy korabeli névtelen verséből származik (akit a szakirodalom Szőnyi Nagy István erdélyi pré-

¹⁵ HOFFMANN Pál, *Halotti beszéd Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött* (Bécs, 1653, RMK I, 868 – RMNy 2459) = *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 127–154.

¹⁶ PÁLFFY Tamás, *Halotti beszéd Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött* (Bécs, 1653, RMK III, 1830) = *uo.*, 155–169, 160.

¹⁷ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

dikátorral azonosított), a protestánsok gyászévtizedét megidézõ egyik költeménybõl. A kötet külsõ formája – melynek kivitelezése a Kalligramot dicséri – valószásgos jegyzõkönyvet mintáz: fekete papírkötésben, cirkalmas latin betûkkel rótt, súlyos gyûjteményt.

A vaskos kötet fõ részét a *bilinguis* szövegkiadás adja, ami ebben a formában unikum. A gályarabper jegyzõkönyvének kiadása az elõszó tanúsága szerint a szerzõ-szerkesztõ régóta dédelgetett álma volt, ám az elsõdleges forrásra a kutatás-fordítás közben lelt rá az esztergomi primási levéltárban. A kiadás fõ céljául azt tűzte ki S. Varga Katalin, hogy az „õsforrás” hû fordítását adja közre, és ezzel a hiteles formával adjon inspirációt a további kutatásoknak. Az általa elvégzett munka kétséget kizáróan óriási teljesítmény. A fordítás nemcsak szöveghû, hanem gördülékeny, elegáns munka. A mintegy 180 oldalnyi párhuzamos szöveg mellé a szöveg gondozója számos segédanyagot készített: név- és helylistát állított össze táblázatos formában, a legfontosabb személyek életrajzi adatait külön is közölte, a származási helyeket – nem kis munkával – azonosította és két térképmellékletben is bemutatta. Azért, hogy a szöveg több, a korabeli eseményekben érintett kultúra számára elérhető legyen, rövid rezümét közölt a fõbb nyugati nyelvek mellett szlovákul és hollandul is.

Külön kell szólni a bevezetõ tanulmány erényeirõl. Itt a szerkesztõ nagyon szerényen egyedül arra vállalkozott, hogy feltárja, hogyan mûködött a pozsonyi törvényszék gépezete jogi szempontból nézve: milyen hivatkozási alapot mozgósítottak, milyen érvrendszert használtak a per folyamán, s emellett a források milyen

viszonyban vannak a tényleges procedúrával. Megállapítást nyert, hogy a kiadott szöveg letisztázott, rövidített, megfelelõen sarkított formája a hosszadalmas, többszõri kihallgatásoknak, vallomásfelvételeknek. Az adott kérdésekkel és választípusokkal körülhatárolt szövegek ellenére sem mûködhetett gyorsabban a törvényszéki eljárás – jórészt annak írásbeli jellege miatt –, bár néhol kimutatható, hogy maguk a bírák is igyekeztek azon gyorsítani. A bevezetõ tanulmány több helyen utal azokra a jelenségekre, amelyekre ki lehet terjeszteni a kutatásokat, de amelyek már egy másik dolgozat témáit adhatják.

Az egyik ilyen ötletet S. Varga Katalin sem vetette el. A forrásközlés után található a kötet díszítésére és egyben a korszak atmoszférájának a megidézésére is alkalmas „rajzkiadás”. Hodosi Sámuel, egykori debreceni diák, id. Köleséri Sámuel veje, késõbbi dunántúli református püspök volt a tulajdonosa annak az *album amicorum*-nak, melynek a tollrajzai a *persecutio decennalis*, a gályarabok üldöztetésének legfontosabb helyszíneit, eseményeit jeleltették meg. Az OSZK-ban õrzött példány ábrázolásai elõször itt láthatók, és ezek láttán számtalan korabeli kép, festmény idézõdik fel a szemlélõben. A forrásközlõ a rajzok feliratainak fordítása mellé csatolta az ábrázolt esemény valamelyik korabeli leírását is (jobbára a Makkai szerkesztette *Galeria omnium sanctorum*ból).

Minthogy S. Varga Katalin a kötet megfelelõ helyein mindig hangsúlyozta, hogy az adatgyûjtés során a szisztematikus vizsgálatokat (adategyeztetést, a szakirodalom historiográfiai alkalmazását, egyéb források bevonását és összehasonlító elemzését stb.) nem vállalhatta fel, hadd utaljunk itt egy-két általa hagyott útjelzõ alapján a

lehetséges nyomvonalakra, amerre többek között ez az összeállítás vezethet. A névlista alapján készített személyi adattár szándékoltan nem teljes: a jegyzőkönyvből is kimaradtak többen, akiket beidéztek, de nem jelentek meg a törvényszék előtt, valamint akik itt már nincsenek megnevezve, jöllehet a per során kihallgatták őket. Nem is beszélve azokról, akiket egyszerűen csak elmozdítottak állásukból, katonai segítséggel: például Szegedi Ferenc egri érsek közbenjárására (lásd Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Fasc. 432. Konv. A. fol. 93). Göncről Szatmárnémeti Mihály és Gyarmati János református lelkészek 1672. január 20-án menekültek, előbb Debrecenbe, majd tovább (RMK II, 1402, b1r–v).

S. Varga Katalin adatbázisa alapján családtörténeti kutatásokat is lehet indítani. Bátorkeszi István öt társával Nápolyt is megjárta, már saját sirversét is megírta (RMKT XVII/11, 94. sz.), végül mégiscsak hazatért, folytatta munkáját. Ellenben Bátorkeszi Szegi János nevű kollégája a meghurcoltatások hatására katolizált, erről könyvet is adott ki (RMK I, 1173), és így keveredett polémiába a kolozsvári lelkészszel, Szatmárnémeti Mihállyal (ennek a művének csak a címét ismerjük, az RMK I, 1353. előszavából: *Evangéliumi igazság sajtója, mellyben egy Sodoma hegyén termett szőlő gerezd, megsajtoltatott*). Teljes a zürzavar pl. a Szentpéterei családnevű lelkészek között, mind felvidékiek, de ettől eltekintve ebben a kérdésben a jelenlegi adatok alapján nem látunk tisztán. Két zempléni származású Szentpéterit ismerünk: Sz. Mihály a sárospataki iskola logikatanára volt Tolnai Dali János mellett (Acta Patakina I/9. sz.), Sz. István pedig egy nemes úr (uo., 47. sz.). Másik hármat Gömör vármegyéből citáltak a pozsonyi

vésztörvényszék elé: János szuhai lelkipásztort, illetve id. Sz. Mángó Istvánt Rimasimonyiból és hasonló nevű fiát, Jánosiból, aki később Buccariban katolizált. Komárom vármegyéből Sz. Márton hetényi prédikátort idézték be. Gályarabságukból hárman Buccariból szabadultak, s Zürichből tértek vissza.

Szokás megjegyezni, hogy a peregrináló magyar diákok csoportosan utaztak, tanultak, valóságos kis kolóniát alkottak, szellemi közösséget. Csúzi Cseh Jakab, hányattatott sorsú prédikátor a szabadulása után kiadott kötetét rabtársainak ajánlotta (RMK I, 1274, Dd4r), és a kötet kiváló térképei révén rögtön az is kiderül, hogy ezek a lelkészek nagyjából egy területről származtak (Bars és Komárom vármegyéből), majd hasonló ítéletet szenvedtek el, és nagyjából előbbi helyeikre tértek vissza. Az áttértek és régi hitsorsosaik közti polémia irodalma is kiszélesíthető az összeállítás alapján. A fent említett Bátorkeszi Szegi János *Szőlő gerezd* című munkájával (1675), a Müllert fordító evangélikus, majd katolizáló Szenci Fekete István (1681), a *Furor bestiae*-t megíró Otrókoci Fóris Ferenc (1694) csak a legismertebb nevek. A további források (jegyzőkönyv másolatok, magánlevelezések) bevonása, összehasonlító vizsgálata mellett érdemes volna egyszer majd egy kutatócsoportnak bibliográfiai összegezést készíteni. Ez nemcsak apró részletmegoldásokkal szolgálhat (pl. a már a Sárospataki Füzetekben 1863-ban közölt Kocsi Csergő Bálint-levél és a korszak levélirodalmának hasonló adalékai), hanem az egyéb forrástípusok bevonásával (pl. Czeglédi István özvegyének a folyamodványa, Bécs, HHStA, Fasc. 323. Konv. D) a korszak teljesebb mikrohistóriai feltérképezését is lehetővé teszi.

Az ötleteket, megjegyzéseket sokáig lehetne sorolni: a közölt forrásanyag és a mutatók révén a kötet a korszak kutatóit még számtalan irányba indíthatja el. A negyedfélszáz lapnyi terjedelmű forráskiadvány S. Varga Katalin hatalmas munkája,

szépen kivitelezett formában: de csak a jéghegy csúcsa. Inspiráló a belőle kibontakozó lehetőség a korszak történetének újabb feldolgozásaira.

Csorba Dávid

OROSZ LÁSZLÓ–FÜZI LÁSZLÓ: KECSKEMÉT IRODALOMTÖRTÉNETE
Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., 2003, 141 l. (Porta Könyvek).

Egy ilyen vállalkozás mindig felveti a kérdést: hol vonható meg a felveendő alkotók, intézmények és alkotások köre? Nagy István helybéli rektor a Tudományos Gyűjtemény 1823. évi VI. kötetében, a „Szabados Ketskemét Városában született, vagy lakott, Íróknak nevei, és tudva lévő Munkái” címmel közölt, 32 nevet tartalmazó áttekintésében fele-fele arányban talált „Ketskeméti származású Írók”-at és „Máshonnan származott, de Ketskeméten lakott Írók”-at. A társadalmi mobilitás növekedésével a helyzet, persze, bonyolultabb lett.

Orosz László a kérdéssel már az 1970-es években szembekerült, amikor összeállította *Kecskeméti kis irodalomtörténet* című munkáját (Forrás, 1975/1–12). Ennek bővített változatában (*Kecskemét irodalmi öröksége*, 1990) így fogalmazott: „Nehéz eldönteni, Kecskemét irodalmi műveltségének részesei-e azok, akiket csupán születésük, gyermekkoruk vagy rövidebb itteni tartózkodásuk kapcsol városunkhoz. Azt hiszem, igen, ha beépültek a helyi hagyománytudatba. Véleményem szerint ide sorolhatók azok is, akik a városról írtak, vagy itt kaptak lehetőséget műveik megjelentetésére, még ha életrajzi kapcsolat nem fűzte is őket ide” (7). Most ugyanazt megismételte-fenntartotta (9). Noha a „helyi hagyományok” az első pillantásra

nehezen körülírható kategóriának tetszik, éppen Kecskemét példája lehet mérvadó ebben a tekintetben. Hogy zenei párhuzammal éljünk: Kodály Zoltán itt született, ám fél éves volt, amikor a család továbbköltözött. De beszélhetünk-e Kecskemét hagyománytudatáról a Kecskeméti Vég Mihály szövegére írt *Psalmus Hungaricus*, az 1952-es, Katona szobrát avató beszéde vagy a nevét viselő Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet nélkül? (59.) Petőfi Sándor vagy Jókai Mór kötődésének irodalomtörténeti jelentőségét senki sem vonja kétségbe, de – gondolom – ugyanígy vitán felül áll, hogy a Szilády-nyomda itt megjelenő ügyfelei éppúgy gyarapították a város irodalmi hagyománytudatát, mint azok a szerzők, akik ma a Forráshoz viszik kézírataikat vagy a Katona József Társaság rendezvényein lépnek az előadói emelvényre. Arra a felvetésre, hogy a város köré vonható koncentrikus művelődési körök nem keltik-e egy mesterségesen felfokozott irodalmi élet képzetét, azt felelhetjük: természetes jelenség, hogy e különböző literátus központok és regionális alközpontok köré rajzolt körök átfedik egymást egy virtuális, térben és időben megjelenő művelődéstörténeti modellben.

A kötet első fele, a *Kecskemét irodalmi öröksége* szó szerint ismétli meg az 1990.

évi, azonos című kötet szövegét és képanyagát (9–69). A két mondat és egy kép bővülés az 1996-ban előkerült és még abban az évben hasonló kiadásban megjelent, a helyi Petőfi Nyomda támogatásával kibocsátott Petőfi-versfüzet, az *Ibolyák* említése és címlapjának mása (34). Ha egyfelől az olvasó sajnálja ugyan, hogy az elmúlt 13 év ismeretei nem kerültek bele a szintézisbe (új szemléletű kutatások folytak Mátyási József és a mesterkedő költők körül, folytatódott Katona József műveinek kritikai kiadása), másfelől megérti az üzenetet és átérzi Orosz László csöndes öntudatát: három ívnyi szöveg, amin az elmúlt évtizedben – a nagy átirások és átértelmezések évadján – egy jelzöt sem kellett változtatni...

Orosz László 1990-ben kijelölte a kutatás irányait is, amikor röviden összefoglalta az *1945-től* című alfejezetben (78–82) a később kidolgozandó irodalomtörténet meghatározó tényeit, egy „nagyobb távlatú utód” „biztosabb ítélet”-ére bízva a folytatást. A személy már akkor is szerepelt a vázlatnak egy félmondatában: „...a Forrás szerkesztőségében dolgozik (...) 1983-tól *Füzi László* irodalomtörténész, kritikus, 1989 júniusától a lap főszerkesztője” (82). A továbbírást valóban ő végezte el: *Kecskemét irodalma és irodalmi élete 1945 után* (73–128). A munka nehézségeivel ő is számot vetett. A „lokális, de nem provinciális” kecskeméti hagyománytudatnak akárcsak felvázolását újabb, 1990-ben még előre nem látható problémák gátolták, elsősorban a „biztosabb ítéletet” lehetetlenítő értékrend-zavarok (73). A leíró jelleg így szükségszerű, amelynek óhatatlan felsorolásait hét markáns kisportré – Hatvani Dániel, Zám Tibor, Buda Ferenc, Orosz László, Szekér Endre, Pintér Lajos, Dobozi Eszter – ellensúlyozza.

Mindazonáltal Füzi László áttekintésének máris vannak olyan érvényes csomópontjai, amelyek a művelődéstörténeti tény igazságával rendelkeznek. Kecskemét hagyománytudatát változatlanul a Katona József-tradíció elevensége hitelesíti. Nem véletlenül: olyan parasztpolgári öntudatról van itt szó, amelyre a város mindenkori fejlesztői nyugodtan hagyatkozhattak és hivatkozhattak, de nem volt idegen a népi írók mozgalmától sem. A Katona-hagyomány ezenfelül szolgált mentesvárként vagy akár a nézetek elégséges minimumaként is. (Legutóbb 1991-ben, a 200. születési évfordulón.) Innen ered viszont az irodalomtörténész-jelenlét folyamatossága Kecskemét szellemi életében; Joós Ferenc és Orosz László neve kívánkozik feltétlenül ide. A közös forrásból látom levezethetőnek a „kecskemétiség” mindig valóságközeli voltát, szociográfiai meghatározottságát is (vö. Szekér Endre utószavával: 129). Ehhez a 35. esztendejében járó Forrás évfolyamai kiváló forrásanyagul szolgálnak.

A város mindenkor tudott élni a megnyíló lehetőségekkel. A napóleoni háborúk kereskedelmének hasznát határai kiterjesztésére fordította, megteremtve alapját a Kada Elekkel fémjelezhető nagy (kulturális értelemben is nagy) fellendülésnek. Igen ígéretesek Füzi László áttekintésében azok a megjegyzések, amelyeket az 1960-as, 1970-es évek konszolidációjának és reformtörekvéseinek érvényesüléséről tett (91–93). A Kecskemétre érkező ebből akkoriban egy szokatlanul dinamikus, európai léptékű városfejlesztés eredményeit láthatta, amelyeket a megyei párt- és tanácsi vezetés ügyességének tulajdonított. Az viszont a felületes szemlélő számára is meglepő, hogy amíg az említett vezetők –

persze, a mindenkori politikai erőviszonyok függvényében – szép karriereket futottak be, a városépítészet jeleseit díjakkal, kiténtetésekkel halmozták, addig a szociográfiai irodalom tapasztalatainak figyelmen kívül hagyása ellen feljajduló költő, a *Tanya-hazám*, az *Árvaföld* és a *Himnusz haza* alkotója, Buda Ferenc (rendszerből függetlenül) máig nem kapta meg az őt régóta megillető elismerést. Ne álljunk kimondani: a Kossuth-díjat. Pedig a rendszerváltás óta négy kötete jelent meg, és rendelkezésre állnak az irodalomtörténeti feltételek is: Agócs Sándor folytatható bibliográfiája, Szekér Endre monográfiája.

A hagyományok – a szónak európai értelmezésében – nem díszként fityegnek egy városban, hanem annak közösségi lényegét, önazonosságát adják; az őket ápoló intézményekkel együtt a közösség fogalmának kritériumai. Két jó példát említenék a folytathatóságra. A nem-kecskeméti Sándor Iván, aki azonban a Forrás egyik meghatározó szerzője, készítette el a *Bánk bán* modern olvasatát, elemzését két

kiadást is megért, *Végsemmiség* című könyvében. Az ideszármazott Dobozi Eszter pedig máig felül nem múlt (és sajnos, nem is nagyon követett) szociográfiát írt az izsáki kárpótlás mikéntjéről (*Tíz körömmel*, 1994). Persze, alapvetően igaza van a mértéktartóan fogalmazó Füzi Lászlónak, amikor ismételt az elvégzendő elemzések sokaságáról, a résztanulmányok hiányáról és fontosságáról írt. (Milyen tanulságos lenne például az 52 éve önálló társulattal rendelkező Katona József Színház viszonytagságokkal teli műhelytörténete!)

Orosz László 1990-ben és 2003-ban is Horváth Jánost idézte a szintézis-vállalkozások átmeneti voltáról: „A tervszerű előmunkálatok hiányát megsínyli minden összefoglalás, viszont összefoglalás megkísérlése nélkül sohasem jutnánk el a további teendők világos kijelöléséig” (9). Ennek szellemében illeti szakmai tisztelet és elismerés azokat, akik erre vállalkoztak – ezúttal Kecskeméten.

Kerényi Ferenc

HANG ÉS SZÖVEG.

KÖLTÉSZETTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A LÍRAI MODERNSÉGBEN

Szerkesztette Bednics Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 549 l.

A *Hang és szöveg* húsz tanulmánya közül több megjelent már korábban a (Kosztolányi-, Kassák- vagy József Attila-életművet értelmező) *Újraolvasó*-sorozat valamelyik kötetében vagy folyóiratban, és az egyes szerzők tanulmánygyűjteményeiben is fellelhető már egy-két, itt újraközölt cikk. A szövegek között első látásra nem fedezhető fel mélyebb kapcsolat – hogy mégsem véletlenszerű választásokról, illet-

ve egyszerűen csak egy kutatói együttműködés, az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport önprezentációjáról van szó, azt a kötet részére készült bevezető tanulmányban (*Alakzatváltások az irodalmi modernségben*) körvonalazott koncepció meggyőzően cáfolja.

A szerzők (Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás és Szirák Péter) felvázolják az eddigi kutatások történetét és kérdésirá-

nyait, és az alapvető cél kitűzésekor, a lírai modernség alakulástörténetének újragondolásakor kimondva-kimondatlanul, de már számolnak az ezt követő írások eredményeivel is. Így a szubjektív identitás egységének kérdésességére példaként hozott Ady-verset, *A föltámadás szomorúságát* néhány tanulmánnyal később Török Lajos értelmezi hasonló szempontból kiindulva. Egy másik példa: a szerzők az újraértések egyik alapvető jellemzőjének tartják, hogy a versolvasás dekonstrukciós műveletei (főként a *megszólitás-önmegszólitás* alakzata) kerülnek előtérbe, és valóban, szinte nincs is tanulmány a kötetben, amelyik ne idézné Culler idevágó írását. Persze a kölcsönösség itt is érvényes: a szerzők szerint a már korábban domináns (a hermeneutika és recepcióesztétika hatástörténeti elve köré szervezett) *irányzatközi olvasásmódnak* nem megteremtői, hanem folytatói a gyűjteménybe beavogatott szövegek. S bár a bevezető szöveg már jó előre leszögezi, hogy a korszak-retorikát fenntartásokkal kell kezelni, hiszen ez a retorika éppen az időben változó diszkurzív távlatoknak való kiszolgáltatottságát akarja eltakarni, legegyszerűbbnek mégis azt látom, ha a lírai modernséget újraérteni kívánó tanulmányokat elsősorban a „korszakok” mentén csoportosítom. Ez egyrészt azért veszélytelen, mert mindegyik szerző tartja magát ahhoz a bevezetőben megfogalmazott véleményhez, hogy az új kérdésirányokra szükség van, de ezeket az újraértéseket azonnal reflexiónak kell kitenni. Másrészt mindegyik szöveg dolgozik készen kapott *korszak-fogalmakkal*, amelyeket egy-egy vers olvasása során akarva-akaratlanul is újrakonfigurál, kiegészít vagy teljes mértékben újrafogalmaz.

Még ha a szövegek nagy irodalomtörténeti spektrumot fognak is át, mindegyik tanulmány mögött ott van az a törekvés, hogy a magyar irodalmi modernség újrakonstruálásának nehéz feladatában részt vegyen. A „modernség előtti” költeményeket értelmező szövegek például azért tűzik maguk elé a feladatot, hogy (s ezzel folytatom a bevezető szöveg gondolatmenetének parafrázálását) fölmutassák a modernség ambivalens viszonyát a romantikához, amelyet vagy a folytonosság, vagy a diszkontinuitás képletével kellene leírniuk. Mint a szerzők megjegyzik, a korábbi kutatások (és itt leginkább a kilencvenes évek elején megjelent „...*de nem felelnek, úgy felelnek*”: *A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján* című kötetben összegzett eredményekre kell gondolni) adnak ehhez útmutatást, hiszen ott már megállapítást nyert például az, hogy a nyugati modernség hazai recepcióját nagyban meghatározták a magyar késő romantika kódjai.

A bevezetőt követő, Tolcsvai Nagy Gábor jegyezte írás (*A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben – történeti tipológiai vázlat*) is épít a korábbi újraolvasások eredményeire (idézi például Molnár Gábor Tamás eredetileg a *Kosztolányi-újraolvasó* részére készült, de ebben a kötetben is szereplő *Őszi reggeli*-elemzését). Erre már csak azért is szüksége van, mert a húsz tanulmány közül ez a szöveg vállalkozik a legnagyobb feladatra: fölvezetni egy költészettörténeti ívet a metafora alakulástörténetén keresztül Arany Jánostól kezdve egészen József Attiláig, Szabó Lőrincig. Talán még ennél is merészebb párosítás a választott módszer: a líraértés hermeneutikai fordulatát ugyanis a kognitív nyelvészet eredmé-

nyeivel próbálja meg összehangolni a szerző. Ennek problematikus voltát maga Tolcsvai Nagy Gábor is exponálja, hiszen kijelenti, ha esetleg egy kognitív szemantikai magyarázat számol is a *történetiség* mozzanatával, nincsenek ilyen irányú történeti kutatások, tehát például a *fogalmi metaforáról* nem feltételezhető, hogy történeti képződmény. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a koncepció sokat hasznosít Lakoff és Turner kutatásaiból, s a két kutató éppen az irodalmi metaforáknál nem tudta megadni azok jelentéstani feltételeit. Ezen nehézségeken úgy lesz úrrá a szerző, hogy a kognitív nyelvészeti szempontok számára csak egy horizontot jelenítenek, melyet lehet érvényesíteni a kiválasztott versek és metaforák értelmezésekor, de nem kizárólagosan. Emellett szüntelenül figyelmeztet a koncepcióból adódó lehetséges buktatókra, a befejezés kijelentésének megfelelően nem jön létre egy erőltetett, célelvű fejlődéstörténet, csak egy alakulástörténet, amely – megfelelően a hermeneutikai premisszáknak – soha nem tekinthető befejezettnek. Ennek a tanulmányának a diszkurzivitása közelít leginkább egy tankönyvi megoldáshoz (erős tagoltság, jegyzetszerűen csoportosított megállapítások, táblázatok, összefoglalás), s ezáltal példászerűen teljesíti a fülszövegben ígért felsőoktatási hasznosíthatóságot is.

Teljesen jogos tehát a szerkesztők azon döntése, hogy Tolcsvai Nagy Gábor történeti-tipológiai vázlatát tették a bevezető utáni első helyre, hiszen a többi írás nem lép fel ilyen átfogó ígérennyel. Ebből adódhat, hogy azok – témájuknak megfelelően – már történeti sorban követik egymást, hogy végül a három „tiszta” világirodalmi témájú tanulmány zárja a sort. Jelen recenzió is követi ezt a sort az írások be-

mutatásakor, legfeljebb annyi megszorítással él, hogy a romantikát tárgyaló, a jórészt komparatíván olvasó modernséget értelmező és a világirodalmi tárgyú tanulmányokat három meghatározó, az átlagosnál jóval terjedelmesebb írás (Mesterházy Balázs, Lőrincz Csongor, illetve Kulcsár-Szabó Zoltán szövegei) köré csoportosítja. De mielőtt erre sor kerülne, érdemes egy kitérővel megbontani ezt a történetiséget követő vonalat. Bónus Tibor *A ló meghal, a madarak kirepülnek*-elemzése értelemszerűen a kirajzolódó történeti ív avantgárd szakaszánál található, de nagyon jó példa arra, hogy egy új kontextusban milyen értékei domborodnak ki egy már megjelent tanulmánynak. Az eredetileg a *Kassák-újraolvasóban* megjelent szöveg számos más színvonalas, Kassák e remekművét értelmező írás társaságában áll – hogy mégis ezt választották a szerkesztők, annak az lehet az oka (s itt még erősebben kirajzolódhat a költésztörténeti koncepció), hogy az interpretációt megelőzi egy, a hermeneutika és a dekonstrukció *modernség*-koncepcióit és az avantgárd irányzatainak nyelv- és szubjektumszemléleti komponenseit elemző módon bemutatató rész is. Ráadásul a többször említett „autoreferencialitás” itt is érvényesül: ebben az esetben a rákövetkező, Bartal Mária József Attila-tanulmánya már hasznosítja például a *dada* újraértett és a jelen horizontjából felértékelt poétikáját abban az érvelésmódban, melynek legfőbb törekvése, hogy József Attila korai, avantgárd hangoltságú verseinek poétikai teljesítményeire hívja fel a figyelmet.

Visszatérve a történeti sorhoz és a kötet bevezető tanulmányának érveléséhez, a három, „modernséget megelőző” témát választó szöveg mindegyike egyaránt meg-

győz minket arról, hogy mennyire a korábbi szövegek olvasásán és félreolvasásán alapul egy későbbi korszakkonstrukció, így maga a modernség eszméje is. Szegegy-Maszák Mihály a töredékszerűséget vizsgálva Vörösmarty költészetében mutat rá, hogy a műalkotások történetiségének felismerése romantikus eredetű (ma azt becsüljük, ami régebben fogyatékosnak tűnt – vagyis másként olvasunk). Eise-mann György pedig azért kárhozza a pozitivisták kanonizációját, mert az „átmenetként” aposztrofálta többek között Vajda János költészetét, megakadályozva ezzel a modernség újraértését. Ez a kanonizációs törekvés ugyanis elrejti a romantika a szimbolizmus nyelvezetébe való transzferrőlódásának nyomait, annak poétikája viszont a romantika sajátos félreolvasásából is eredeztethető. Mesterházy Balázs tanulmányának („*Meines Anfangs erinnr ich mich nicht*”: *A szimbolikus szerkezetek problematikája Goethe korai lírájában*) provokatív mottóválasztása (az idézet Britney Spearstól származik) elég radikális módon ébreszt rá arra, hogy egyes félreolvasások milyen tartósan rögzültek a nyugati kultúrában. Persze nem kell popsztárnak lenni ahhoz, hogy valaki a *Belső kifejeződéseként* olvassa a verseket (vagy éppen saját dalait), így viszont elég emlékeztető módon sikerült megmutatni a történetiségét ennek a gyakori, eleve adottnak vélt olvasási stratégiának. Az ilyen műértést Goethe korai lírájából származtatják, amely – Mesterházy elnevezése szerint – egy „posztromantikus vakság” terméke, mert abból a költészetből származtatja magát, amely nem ad alapot erre. Az *önkifejezés* esztétikája és a szimbolikus szerkezetek felőli olvasás további „vakfoltokat” hoznak létre: egy alapvető

tautológiát felejtetnek el, hogy a jelek eleve csak szimbolikusan olvashatók, illetve a jel és a jelentés közötti hiátust, diszkontinuus viszonyt kívánják eltakarni (s ezáltal a nyelvi jel materiális aspektusát is el akarják rejtetni). Különböző, egymást kizáró figurális rendek összehangolására tett sikertelen kísérleteknek is tekinthetők ezek az olvasási stratégiák, a *zseni* esetében még ennél is többről, egy figuratív és egy narratív logika kibékítéséről lenne szó, de ez a két logika egymás számára is olvashatatlan marad, vagyis csak egy ideologizáló félreolvasás állíthatja azt, hogy a kettő között harmonikus a viszony, problémátlan az átmenet. Mesterházy a *Mahomets-Gesang* elemzésénél mutatja be, hogy a *zseni* teremtette alkotás és a természet között diszkontinuus a szövegben a viszony, s ezzel a költemény a *zseni* kompenzatórikus-szimbolikus teljesítményét folyamatosan cáfolja.

Egy másik korai elméleti írás (*Von deutscher Baukunst – 1771–72*), amely elvileg annak az organicitás-elvnek a megalapozója, amelyre majd a kései Goethe építi szimbólum–allegória oppozícióját, szintén csak egy félreolvasás által válhatott a romantikában nagy karriert befutó teória eredetivé. A szöveg *tapasztalata* ugyanis az, hogy csak a szavak rendje van, nincs elmozdulás a szintagmatikus szintről, s a szimbólum vagy az antropomorfizmus ideológiája csak ennek a *tapasztalatnak az elfelejtése* alapján lehetséges. Mesterházy szerint magának a romantikának a retorikája is e tapasztalat és felejtése közötti felszámolhatatlan differenciának az ideologizálásán nyugszik. A tanulmányt a végén olvasható összegzés illeszti egyértelműen a líratörténetet újraértő szövegek sorába: a korai Goethe-lírákat tehát „hoch”-

és posztromantikus félreolvasásai hozták létre (élén a kései Goethével), voltaképp a 19. század irodalma ennek a félreolvasásnak az állandó ismétléseként fogható fel, még ha ez az újraolvasás létesíti is Goethe és a romantika szembeállítását, ahogyan a modernség is a romantika egy ilyen típusú olvasatának tekinthető.

Érthető módon a kötet legnagyobb csoportját alkotó tanulmányok ilyen, a modernség horizontját valamiféle újraolvasásban megeremtő művek értelmezését választották – s ezen újraolvasások során gyakran a szövegek „egymást is olvassák”, nem beszélve a szerzők ezekre alapozó saját olvasatairól. Hansági Ágnes a *Kláriskok* újraértését egy, a hatvanas–hetvenes évek fordulóján lezajlott úgynevezett „*Kláriskok*-vita” értelmezése után végzi el, ahogy Oláh Szabolcs is azáltal hívja fel eddig elhanyagolt Kosztolányi-versekre a figyelmet, hogy először arra kérdez rá, vajon a régi magyar szövegeket olvasó Kosztolányi esetében milyen poétikai látásmód érvényesült. Ehhez a metódushoz kapcsolódik H. Nagy Péter és Dobos István is, hiszen mindketten interpretációk értelmezéseit adják: az előbbi Domonkos István *Kormányeltörésben* című költeményét állítja tehát párbeszédbe Ady *A Szerelm eposzából* című szövegével, az utóbbi pedig József Attila költészetelméleti nézeteire tud következtetni abból, hogy milyen változtatásokat ajánl a költő egy Babits-vers „jobbá tétele” céljából. Lőrincz Csongor *A medializálódás poétikája: esztétizmus és kései modernség (Hofmannsthal, Babits, József Attila)* című tanulmányában hasonlóképpen egy József Attila-vers (a *Jön a vihar...*) felől olvas egy Babits-szöveget, az *Esti kérdést* – azzal a különbséggel, hogy egy világiro-

dalmi kontextusból, Hofmannsthaltól és az esztétizmus problematikus fogalmától elindulva értelmezi a későmodernség pozícióját. Talán ennél is lényegesebb jellemzője Lőrincz Csongor írásának, hogy a *medialitás* – főleg kittleri ihletettségű – elvének beemelésével tudja az esztétizmus egyik legfontosabb nyelvszemléleti összetevőjét, a *költői szó* kitüntettségét értelmezni. A mindennapi nyelvhasználattól eltérően tehát, ahol a nyelv médium csupán, a „szó” pedig csak ennek formája, az esztétizmusban maga a forma lesz a médium, azaz areferenciálissá válik. A forma illetően leválasztása a médiumtól teszi lehetővé az esztétizmust mint olyant, hiszen kizárja a *közvetítettség*ből adódó szubverzív impulzusokat. Ezért lehet az elhíresült *Chandos-levéltre* is azt mondani, hogy abban a nyelvi krízis csak másodlagos lesz a tudati válsághoz képest, hiszen nem veszi figyelembe a kommunikatív feltételeket (a *medialitást* – vagyis hogy a „nyelvet” is nyelvek előzik meg), s ez paradox módon az én reflexív egységének helyreállításához vezet: a nyelvi válsághoz egy reflektáló tudat jut el.

A dolgozat fő kérdésére, miszerint a *szó* kitüntetett szerepe hogyan jelenik meg illetve dekonstruálódik „esztétistának” nevezett szövegekben, a Hofmannsthal-filológjától eltérően nemcsak az esszéiben, hanem az egyes versek olvasásában is keresi Lőrincz Csongor a választ. Hasonlóan a korai Goethe-lírához, az olvasatok nem igazolják, hogy ezek a versek a klaszszikus modernség nyelvszemléletének prototipikus darabjai lennének. A *Ballade des äußeren Lebens* tehát csak első pillantásra emlékeztet az *Esti kérdésre*, kettejük között inkább a távolság a jellemző, hiszen a Babits-vers „bennragad” egy orális nyelvi

paradigmában, ami annyit jelent, hogy nem reflektál az őt megelőző szövegre, a szubjektum uralja a médiumot és a topológiai helyettesítéseket, a szövegformálás zavartalan folytonosságot feltételez az *írottág* és az oralitás között (ez a paradigma tehát szoros kapcsolatban van a jelenségre való szimbolizációval és így a *szó* erejébe vetett hittel is). Ezzel szemben a *Jön a vihar...* hátrahagyja az orális poétika mediális paradigmáját azáltal, hogy a versben a jelekben felerősödik az úgynevezett „inszkripcionális” karakter, azaz az alakzatok leválnak egy „konkrétól” (például egy élő beszédhelyzetről), nem lehet őket lokalizálni, anyagszerű lesz a létmódjuk, s a notáció nyomainak lesznek mindösszesen, amelyeket csak idézni lehet, integrálni nem. Ez a szöveg figyelembe veszi, hogy a kommunikáció az észlelés feltétele lesz, a médium, amely a hozzáférést biztosítja, nemcsak az *észleltet*, de az *észlelt* is átalakítja. Az ezt követő, Kulcsár Szabó Ernő jegyezte írás kérdésselvetése szintén a mediális problematikáján alapszik, komparatív szempontból (egy Ernst Stadler-vers és Szabó Lőrinc *Lidércének* összevetésével) arra akar választ kapni, hogy a mozgás „mediális átkódolása” miként megy végbe és milyen mértékben reflektált a későmodernségben. A különbség a két szöveg között abban fogható meg, hogy Szabó Lőrinc versének átkódolásai az esztétikai tapasztalat részévé tudják tenni még a mediális közvetítettségéből adódó identikus hozzáférhetetlenséget is.

A magyar klasszikus és későmodern líra újraértése valóban nem lehetséges világ-irodalmi párhuzamok, illetve párhuzamos jelenségek értelmezése nélkül. Peter Zajac Vladimir Holanról szóló írása éppen ezért nyer fontos szerepet, mert a cseh késő-

modern költészet akkori szituációja nagyban hasonlít a magyaréhoz: a legkiemelkedőbb teljesítmények együtt haladtak az európai költészet fejleményeivel. Az amerikai költészetből sajnos Ezra Pound az egyetlen, akit ezekhez a folyamatokhoz még kötni szoktak (pedig például Wallace Stevensnek is helye lenne egy összehasonlító líratörténetben), aki a *Cantók* „polilógiájával” a későmodern egyik határát jelölhette ki. Varga Tünde Poundnak a *Cantók*at megelőző korszakából az *image* és az *ideogramma* fogalmait elemzi, nagyban kapcsolódva ezzel az általam már kiemelt két tanulmányhoz, hiszen Pound a kínai írásjelek létmódját *félreolvasva* (elfelejtve, hogy azoknak is van fonetikus eleme) akar olyan verbális képeket létrehozni (*ideogrammákat*), amelyek szó szerint láthatóvá válnának, teljes mértékben negligálva a *mediális* fordításból adódó identikus hozzáférhetetlenséget. Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya (*Poétika és poetológia: Gottfried Benn*) pedig minden tekintetben hiánypótló. Gottfried Benn költészetelméleti írásainak értelmező bemutatása nemcsak azért nem várható tovább magára, mert a későmodern paradigma egyik megalkotójáról van szó, hanem azért is, mert korábban (az 1970-es *Világirodalmi lexikon* szócikke által) „károsnak” nyilvánított benni poetológia nagy hatással volt a közelmúlt magyar líraértésre is. Kulcsár-Szabó Zoltán négy fogalmat helyez előtérbe (a *lírai ént*, a *vers monologikusságát*, az *abszolút költészetet* és a *chiffret*), melyekkel egyrészt – ahogyan fogalmaz – a poetológia és a poétika nyelvi világa közötti átjárhatóság egy útját világíthatja meg, másrészt összefüggéseket tud kimutatni a 20. század költészetének másik két meghatározó lírikusának, Eliotnak és különösen

Valérynek a költészetelmélete és a benni poetológia között. Benn elméleti írásai is a megelőző poetológiák olvasata alapján hozzák létre saját (későmodern) pozíciójukat, hiszen azok egytől egyig az (ön)ki-fejezés szubjektivistikus ideológiájának kritikái. A *chiffre* fogalma ('rejt-jel'), mely mögött ugyan ott van a *szó* jelentő ereje, de mégiscsak annak puszta materiális lenyomata, azonban már a *mediális hozzáférhetetlenség* tapasztalatát is magába foglalja. Benn számára a költői nyelv – mint a *chiffre* – tehát törli vagy elrejtí önnön megnevező aktivitását, s ezen a nyelvfelfogáson alapul a másik három fogalom is.

A két, feminista irodalomtudományi nézőpontokat érvényesítő tanulmány szándékosan került a sor végére, vállalva ezzel a patriarchális beszédmód vádját is. Céлом épp az ellenkezője volt, hiszen az esztétikai tapasztalat medialisításának vizsgálata mellett a kötet másik előremutató aspektusának tartom a feminista vagy *gender*-kutatásokat, amelyek az új évezred első évtizedében még számos eredményt hozhatnak a magyar líraértés számára. Menyhért Anna és Zsadányi Edit írásai azért jelentősek, mert meggyőzően léptek túl egy tematikus feminista kritikán, mely nehezen tudta érvelésmenetébe állítani a szövegek poétikai karakterét, ők viszont már a műnem (a líra) választásakor erre

vállalkoztak. De ebben az előző mondatban is van reflektálatlanul hagyott „patriarchális” előfeltevés: Zsadányi Edit hívja fel a figyelmet arra, hogy például az általa elemzett Gertrude Stein-szövegnek, a *Tender Buttons*nak talán csak egy patriarchális rend miatt kellene egy ilyen műnemi *kategóriába* bekerülnie. Mégis Menyhért Annáé a nehezebb feladat, mert nem egy körvonalazódó feminista kánon alapszövegére építi írását, hanem Babits *Régen elzengtek Sappho napjai* című versét olvassa feminista módon, tehát egy eleddig szilárd értelmezéshagyományt kell maga mögött hagynia.

Ez a két utóbbi szöveg tehát ismét csak példa arra, hogy ugyan már korábban megjelentek máshol is, de itt egy új kontextusban már egészen más jellemzőjük lesz hangsúlyos. S ez az egész kötetről elmondható: az új és az újraközölt tanulmányok között egyensúly van, mint ahogyan ez a válogatás nem csupán visszatekint az eddigi kutatási eredményekre, hanem az új kérdésirányok kijelölését is lehetővé teszi. Retrospekció és előrettekintés kiegyenlítik egymást, nem is várható el más egy olyan kutatói attitűdtől, amely – ahogy a bevezető fogalmaz – egyszerre végzi el a különböző korszakok alkotásainak újraértelmezését, és teszi ki ezeket az újraolvasásokat folyamatos reflexiónak.

Takács Miklós